

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ SİNTAKTİK BÜTÖVLƏR

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Vüsalə Qalib qızı Kərimli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt- 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

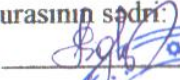
Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sənubər Ələvsət qızı Abdullayeva

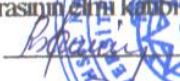
Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sayahı Allahverdi qızı Sadıqova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Nuridə Səməd qızı Novruzova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent

Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

Dissertasiya şurasının elmi kəmbi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Afət İlyas qızı Rəfiyeva

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor

Astan Əhməd xan oğlu Bayramov

Giriş

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya dilçiliyində uzun müddət nitqin ən böyük vahidi kimi cümlə qəbul edilmişdir. Cümlənin semantik və struktur xüsusiyyətləri əsasında nitq prosesində informasiya mübadiləsinin hansı yön və istiqamətdə aparılması ilə bağlı ətraflı araşdırmalar aparılmışdır. Keçən əsrin ortalarından isə cümlədən daha böyük vahid olan mətn anlayışı fərqləndirilmiş və onun özəllikləri tədqiq edilməyə başlamışdır. Mətnin sintaksisinin araşdırılması ilə bağlı olaraq “sintaktik bütöv” termininin izahına ehtiyac yaranmışdır. Sintaksisin yeni tədqiqat sahəsi olan sintaktik bütövlər XX əsrin əvvəllərində araşdırılmağa başlamışdır. Əsrin ortalarında isə Avropa dilçiliyinin, xüsusilə Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin uğurları sintaktik bütövlərin daha geniş planda tədqiqinə yol açmışdır. Sintaktik bütöv cümlədən böyük, vahid semantikaya malik və özünəməxsus struktur xüsusiyyətləri ilə seçilən nitq vahidi kimi qəbul edilir. Tərkibindəki cümlələrin bir-biri ilə əlaqədə olduğu sintaktik bütövlər özləri də daha böyük vahid olan mətni formalaşdırır. Sintaksisin bu sahəsi ilə bağlı Avropa dilçiliyində əldə edilmiş elmi yeniliklər türkologiyada da ona marağı artırmış, mətn və sintaktik bütöv məsələlərini aktuallaşdırmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin sintaksisi nisbətən yeni sahə olsa da, sintaktik bütövlərlə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmış, onun nəzəri əsasları işlənib hazırlanmışdır. Bununla belə, bu sahədə, xüsusilə bədii mətnin sintaksisinin öyrənilməsində boşluqlar hələ çoxdur. Bu baxımdan Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlər xüsusi maraq doğurur. Alim, pedaqoq kimi Mir Cəlal Paşayevin gözəl, rəbətli nitqi onun bədii yaradıcılığına da sirayət etmişdir. Dilinin dinamikliyi, ifadə tərzinin sadəliyi və canlılığı onun bütün hekayə və romanları üçün xarakterikdir. Elə buna görə də yazıçının bədii nəsrinin təkcə ədəbiyyatşünaslıq baxımından deyil, dilçilik aspektindən də öyrənilməsi vacibdir.

Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərləri bəzi aspektlərdən tədqiq edilmişdir. Məsələn, E.Əzizov¹, B.Məmmədzadə², Ş.Məhərrəmov³ həmin əsərlərdə alınma sözlər və dialektizmlərin işlənmə tezliyini, H.Hüseynova onun nəsrinin üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir⁴. Sonuncunun “Mir Cəlalin bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri” adlı ikicildlik tədqiqatı isə xüsusi qeyd edilməlidir⁵. Lakin ədibin əsərləri sintaktik aspektdən hələ xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Halbuki geniş yaradıcılıq diapazonu ilə seçilən Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrinin sintaksisi ciddi araşdırma tələb edir. Bu baxımdan onun yaradıcılığında sintaktik bütövlərin semantik və struktur xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi məsələsi çox aktualdır. Bundan başqa, Mir Cəlal Paşayevin hekayə və romanları mətnlərəarası əlaqə, mətn işarələri cəhətdən öyrənilməmiş, konseptual-linqvistik aspektdən təhlil edilməmişdir. Bütün bunlar araşdırılan mövzunun aktuallığını şərtləndirən mühüm amillərdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsri, predmetini isə onun bədii nəsrində sintaktik bütövlərin struktur və konseptual-linqvistik xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində mürəkkəb sintaktik bütövlərin

¹ Əzizov E. Mir Cəlalin bədii dilə münasibəti və onun üslubu haqqında // Yazıçı və zaman. Mir Cəlalin 100 illik-yubileyinə həsr-olunmuş elmi konfrans-materialları, – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – s. 248-253.

² Məmmədzadə B. Mir Cəlal-hekayələrində əcnəbi sözlərdən-istifadənin bədii-poetik səciyyəsi // Yazıçı və-zaman. Mir-Cəlalin 100 illik yubileyinə-həsr olunmuş elmi-konfrans materialları, – Bakı: Bakı-Universiteti, – 2008. – s. 266-270.

³ Məhərrəmov Ş. Mir Cəlalin bədii əsərlərində işlənməmiş rus və avropa mənşəli alınma sözlərin üslubi xüsusiyyətləri // Yazıçı və zaman. Mir Cəlalin 100 illik yubileyinə-həsr olunmuş elmi-konfrans materialları, – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – s. 293-295.

⁴ Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi (Mir Cəlalin bədii əsərləri əsasında) / – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2016. – 232 s.

⁵ Hüseynova H. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. I cild / – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – 430 s. II cild / – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – 384 s.

struktur və koqnitiv-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrinin tədqiqi tarixinin işıqlandırılması;
- Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində cümlə və sintaktik bütöv səviyyələrində aktual üzvlənmə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi;
- Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində struktur-semantik əlaqə tiplərinin müəyyən edilməsi;
- bədii nəsr nümunələrində sintaktik bütövün sərhədləndirilməsi meyarlarının müəyyənləşdirilməsi;
- sintaktik bütövlərin struktur xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması;
- ədibin bədii nəsrindəki mətn işarələrinin şərhı;
- ədibin bədii nəsrində koqnitiv resursların üzə çıxarılması;
- “Bir gəncin manifesti” romanındakı əsas konseptlərin şərhı.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada təsviri-analitik, komponent təhlili, struktur-semantik və semantik-koqnitiv metodlar tətbiq edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Mürəkkəb sintaktik bütöv müstəqil sintaktik vahid kimi mürəkkəb cümlədən struktur-semantik və funksional əlamətlərinə – çoxtərəfli əlaqələr sisteminə, tamlığa, ümumi mövzuya malik olması ilə fərqlənir.

2. Mir Cəlalin öz bədii əsərlərində sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələndirilməsində dərin semantik əlaqələrə üstünlük verməsi onun özünəməxsus üslubundan irəli gəlir.

3. Ədibin sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi geniş istifadə etdiyi təkrarlar oxucunun diqqətini əsas informasiya üzərində cəmləşdirməyə xidmət edir.

4. Sintaktik bütövün sərhədinin müəyyənləşdirilməsində ədib əsas amil kimi məzmunu üstünlük vermişdir.

5. Mir Cəlalin hekayələrində mətnlərarası münasibət istinadlarla təmin edilir.

6. Ədibin bədii əsərlərində başlıqlar əsərin ümumi məzmunu və hissələri haqqında ümumi təsəvvür yaratmağı əsas tutaraq seçilmişdir.

7. Başlıq və epigraf kimi mətn işarələri müəllif obrazına aiddir, açar işarələr, mətnin başlanğıcı və sonu, şəxs adları kimi mətn işarələrinin aidliyi isə onların kimin – müəllifin və ya obrazın nitqində verilməsindən asılı olur.

8. “Bir gəncin manifesti” romanında müəllif həm milli, həm də ümumbəşəri konseptlərlə Azərbaycan dilinin konseptosferini yaradır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi onunla şərtlənir ki, burada Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mürəkkəb sintaktik bütöv xüsusi sintaktik vahid kimi bir müəllifin bədii nəsrində əsasən kompleks şəkildə tədqiq edilir, mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşdırılmasında dil şəxsiyyətinin özünə xas olan xüsusiyyətlərini əks etdirən fərdi müəllif xüsusiyyətlərinin rolu araşdırılır, mətnlərarası münasibət, mətn işarələri, xüsusi mətnyaradıcı işarələr xarakterizə edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəaları və nəticələrindən başqa yazıçı və şairlərin əsərlərinin analoji təhlilində, bədii mətnin qurulmasında fərdi müəllif xüsusiyyətləri, müəllif üslubu və pragmatikaya aid bir sıra başqa məsələlərin araşdırılmasında istifadə edilə bilər. Dissertasiya işi praktik cəhətdən onunla əhəmiyyətli ki, onun materiallarından universitetlərin filoloji istiqamətli fakültələrində bədii mətnin lingvistik təhlili və mürəkkəb sintaktik bütövlər ilə bağlı mühazirələrin, müvafiq ixtisas kurslarının, dərslərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın başlıca müddəaları ilə bağlı müxtəlif məcmuələrdə 1-i xaricdə olmaqla 8 məqalə çap olunmuş, 3 beynəlxalq konfransda məruzə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.

Dissertasiya işi giriş – 4 səhifə (6536 işarə), tədqiqatın əsasını təşkil edən üç fəsil (I fəsil – 36 səhifə (65795 işarə), II fəsil – 36 səhifə (67324 işarə), III fəsil – 33 səhifə (61691 işarə)), nəticə - 2 səhifə (2280 işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından – 25 səhifə ibarət olmaqla 138 səhifədir. Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi 203686-dır.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Giriş”** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiya işinin I fəslə **“Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrli linqvistik tədqiqat obyekti kimi”** adlanır. Bu fəslin **“Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrli linqvistik tədqiqatlarda”** adlı ilk paragrafında Mir Cəlalın yaradıcılığının linqvistik aspektdən öyrənilməsi məsələsi işıqlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, ədibin zəngin yaradıcılığı yalnız leksik cəhətdən öyrənilmişdir. Bu, ilk növbədə, “söz adamı” hesab edilən Mir Cəlalın sözün müxtəlif anlam və məqamlarda yaratdığı obrazlılığı dərinlən dərk etmək, ondan məharətlə istifadə edə bilmək bacarığı ilə bağlıdır. Mir Cəlal insanları güldürür və güldürə-güldürə düşündürürdü. Onun yaradıcılığını linqvistik aspektdən araşdırmış Y.İsmayılov öz tədqiqatında yazıcının bədii istedadının, fərdi xüsusiyyətlərinin zənginliyi və miqyasını, sözdən ustalıqla istifadə etməklə satirik əsərlərində lirikaya, lirik əsərlərində isə yumora yer verə bilmək məharətini əhatəli şəkildə açıb göstərmişdir⁶.

Məlum olduğu kimi, dilin leksik sistemi leksikologiyanın tədqiqat obyektidir və onun mərkəzində söz dayanır. Leksikologiyanın

⁶ İsmayılov Y. Mir Cəlalın yaradıcılığı / – Bakı: Elm, – 1975. – s.25.

əsas məqsədi sözün mahiyyətini, mənşəyini, sözlərin qruplaşaraq yaratdığı üslubi xüsusiyyətləri öyrənməkdir.

M.C.Paşayevin bədii əsərlərinin leksikasının zənginliyi onun xalq danışığı dilinə geniş yer verməsi ilə bağlıdır. Ədib bədii nəsrə gətirdiyi hər bir sözü süzgəcdən keçirmişdir. O, yaxşı bilirdi ki, tipikləşmiş obraz yaratmaq üçün folklor ünsürlərinə, alınma sözlərə, arxaizmlərə müraciət edilməli, obrazın nitqi belə ünsürlərlə zənginləşdirməlidir.

E.Əzizov haqlı olaraq qeyd edir ki, *“Mir Cəlal bədii dil məsələsi ilə bağlı fikirlərində hər bir yazıçının orijinal stil və stilistikasının olması və insanların yazını asan başa düşmələri şərtini qoyur”*⁷.

Mir Cəlalın bədii nəsrində müşahidə edilən daha bir hal orada dialektizmlərin işlənməsidir. Dialektizmlər məhdud dairədə istifadə edilən sözlərdir. Bədii ədəbiyyatda dialektizmlərə yer verilməsi müəllifin fərdi yaradıcılıq bacarığından asılıdır.

Dialektizmlər əsasən obrazın nitqində istifadə edilir və əsərə canlılıq gətirmək məqsədi daşıyır. Onlar həddən artıq işlədilərək izafilik yaratmamalıdır.

M.C.Paşayevin əsərlərində işlənmiş leksikaya onomastik vahidlər də daxildir.

Dilçilikdə üslubi onomastika xalq danışığı dilinin leksikası ilə bərabər, onomastik vasitələrin də istifadəsini önəmli sayır. Bu fikir belə əsaslandırılır: *“Onomastik vahidlərin poetikası məsələsi bu sistemin dərin laylarına nəzər salmaq, üslubi tərəflərini müəyyənləşdirmək və açmaq üçün gərəkdir. Onomovahidlərin üslubi imkanları bədii mətnə o zaman gerçəkləşir ki, onlar müəyyən emosional anlayış ifadə etsinlər”*⁸.

⁷ Əzizov E. Mir Cəlalın bədii dilə münasibəti və onun üslubu haqqında // Yazıçı və zaman. Mir Cəlalın 100 illik-yubileyinə həsr-olunmuş elmi konfrans-materialları, – Bakı: Bakı Universiteti, – 2008. – s. 249.

⁸ Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərində onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri // – Bakı: Onomastika, – 2008. №4, – s.54.

H.Hüseynova obraza ad verilməsini uşağa ad verilməsi ilə müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir⁹. Oxşar cəhət onların ikisinin “əhəmiyyətli hadisə” olmasıdır. İnsan dünyaya necə gəlirsə, obraz da eləcə bədii əsərdən doğulur. İnsan adsız tamamlanmadığı kimi, obrazın da bütöv olması üçün ona ad verilməsi vacibdir. Fərqli cəhəti isə belə izah etmək olar. Hər bir valideyn öz övladına yaxşı səslənən, gözəl ad vermək istəyir. Bədii əsərin müəllifi isə təsvir etdiyi şəraitə, oxucuya təqdim etdiyi obrazların xarakterinə müvafiq olan adlar müəyyənləşdirir. Müsbət obrazlar üçün o adətən yaxşı səslənən, xoşagələn adlar, mənfi obrazlar üçün isə sarkastik, satirik, komik, bəzən də uydurma adlar seçir. Seçim müəllifin üslubu ilə bağlı olur.

H.Hüseynova ədibin bədii əsərlərində istifadə olunmuş antroponimləri adın semantikasını ilə obrazın xarakterinin bir-birini tamamlaması, adın semantikasını ilə obrazın həyatının təzadlar təşkil etməsi, obrazın xarakterinə uyğun olan uydurma ad yaradılması və tarixi şəxsiyyətlərin, ədəbi qəhrəmanların adlarının simvollaşdırılaraq əsərə gətirilməsi meyarlarına uyğun şəkildə qruplaşdırır.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində işlənmiş şəxs adlarını real və ya satirik məzmunlu olmasından asılı olmayaraq iki qrupa ayırmaq olar: 1) tipə uyğun olan, 2) tipə uyğun olmayan.

Mir Cəlal öz yaradıcılığında sözü təkcə həqiqi mənada işlətməklə kifayətlənməmiş, ona fərqli anlam – məcazi mənə yükləyərək işlənmə dairəsini genişləndirmişdir. Bu, onun əsərlərində təşbeh, epitet, metafora kimi obrazlılıq yaradan vasitələrin istifadəsinə şərait yaratmışdır.

Mir Cəlalin yaradıcılığında sözün bədii təsvir vasitələri ilə məcazi mənada işlənməsi məsələsi H.Hüseynovanın dissertasiyasında araşdırılmışdır¹⁰. Bu dissertasiyada Mir Cəlalin əsərlərində istifadə

⁹ Hüseynova H. Mir Cəlalin bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. II cild / – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – s.215.

¹⁰ Hüseynova H. Mir Cəlal-Paşayevin bədii əsərlərində-dil və üslub xüsusiyyətləri / Filologiya-üzrə elmlər-doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, – 2012. – 52 s.

olunmuş metafora, təşbeh, epitet, metonimiya, mübaligə, litota kimi məcaz növlərinin quruluşu, işlənmə dairəsi və s. tədqiq edilir.

Mir Cəlal öz əsərlərində tez-tez şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət edərək onun atalar sözü və məsəl kimi növlərindən geniş istifadə etmişdir. Bunu ədibin həm də xalq yaradıcılığı nümunələrinə yaxşı bələd olması kimi, onların yazılı ədəbiyyatda da əbədləşdirilməsi və saxlanmasına göstərilən səy kimi də qiymətləndirmək olar. Bundan başqa, xalq dilində yazılmış əsərləri oxucu daha rahat qavrayır. Belə əsərlər təsvir olunan hadisə və ya situasiyanı oxucuya daha dolğun şəkildə, obrazların daxili hissələrini, duyğularını, düşüncələrini daha obrazlı şəkildə çatdırmağa kömək edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə Mir Cəlal əsərlərində həm obrazların və müəllifin nitqində, həm də epigraflar kimi müraciət edilmişdir. Bunu onun əsərlərində xalqiliyin manifestasiyası da hesab etmək olar.

“Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövün cümlə komponentinin aktual üzvlənməsi” adlı ikinci paragrafda Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində aktual üzvlənmənin necə təzahür etdiyini aydınlaşdırmadan öncə aktual üzvlənmənin linqvistik hadisə kimi mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu yada salaq. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, aktual üzvlənmə özündə informativlik və kommunikativlik funksiyalarını birləşdirən bir anlayışdır.

Dilin hər bir elementi informasiya daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir. İnformasiya mübadiləsində tərəflərdən biri məlumatı ötürür, digəri isə həmin məlumatı qəbul edir. Mübadilə prosesində verilən informasiyada məlum olan, çatdırılmalı olan hissələr ehtiva olunur. Dilçilikdə həmin hissələr müvafiq olaraq *tema* və *rema* adlandırılır. Onlar birlikdə aktual üzvlənməni yaradır. Mətnyaratmanın ən vacib ünsürlərindən biri aktual üzvlənmədir.

Sintaktik bütövü təşkil edən cümlənin aktuallaşdırılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Aktuallaşma vasitələri kimi aşağıdakılar göstərilir:

- 1) söz sırası;
- 2) formal-qrammatik vasitələr;

3) prosodik vasitələr ¹¹.

1. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində aktual üzvlənmə hər üç vasitənin iştirakı ilə yaransa da, söz sırası ilə aktuallaşma daha üstün mövqe tutur. Aktual üzvlənmə ilə bağlı mövcud tədqiqatlara əsaslanaraq ədibin əsərlərində söz sırası vasitəsilə aktuallaşmanı aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- a) sabit söz sırası əsasında aktuallaşma;
- b) sual verilməsi yolu ilə aktuallaşma;
- c) xəbərlə işlənmə mövqeyinə görə aktuallaşma.

Bunların hər birini ayrılıqda şərh edək:

a) Azərbaycan dilində cümlə üzvlərinin sıralanması sabitdir. Dil vahidlərinin düzülüş mexanizmi informasiya mübadiləsi prosesi ilə bağlıdır.

Sintaktik bütövün aktual üzvlənməsində olduğu kimi, cümlənin aktual üzvlənməsində də tema–rema münasibətləri müəyyənlik–qeyri-müəyyənlik sıralanmasına əsaslanır. Mir Cəlalin bədii nəsrində cümlələrin əksəriyyətinin quruluşu bu prinsipə uyğundur. Cümlə mübtəda ilə başlayır, xəbər ilə tamamlanır. İkinci dərəcəli üzvlər isə aid olduqları, izah etdikləri baş üzvün ətrafında cəmlənir. Bu sıralanmada cümlənin mübtəda qütbü – subyekt qütbü temaya, xəbər qütbü – predikat qütbü isə remaya bərabər tutulur. Cümlədə əvvəl tema, sonra isə rema təqdim olunur. Bu zaman tema mübtədaya, rema isə xəbərə uyğun gəlir. Cümlə daxilində əsas olan tema yox, remadır, çünki tema artıq həm söyləyənə, həm də dinləyənə məlumdur¹². Bunu konkret nümunədə də görmək olar:

Tələbələr (tema) mühazirəçini diqqətlə dinləyir və qeydlər götürürdülər (rema). Qələmlərin dəftər üzərindəki hərəkəti (tema) payız yağışının taxtapuşu döyən damlaları kimi xoş ahəngli bir səs çıxarırdı (rema) ¹³.

¹¹ Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər: dərs vəsaiti / Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. [və b.] – Bakı: Mütərcim, –2012. – s.229.

¹² Kərimli V.Q. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində söz sırası vasitəsilə aktuallaşma və onun formaları/ – Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, – 2021. №2, – s. 45.

¹³ Mir Cəlal. Əsərləri: [5 cildə] IV c. / – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – s.200.

b) Mir Cəlal Paşayevin roman və hekayələrində söz sırası ilə aktuallaşmanın başqa bir növü sual qoyulması yolu ilə aktuallaşmadır. Bu zaman mətnə tema və remanın müəyyənləşməsində verilən sual önəmli rol oynayır.

Bu sahə ilə məşğul olan bütün tədqiqatçılar tema və remanı müəyyənləşdirmək üçün həmin üsula müraciət edirlər. Mətnə yeni informasiyanın daxil edilib-edilməməsi bu yol ilə aydınlaşdırılır. Sual əsasında cümlənin hansı hissəsinin tema, hansının rema olduğu müəyyən edilir. Sualda iştirak edən hissə temaya, sualda özünü göstərməyən, cavab cümləsində olan hissə isə remaya uyğun gəlir. Bu fikri Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrindən götürülmüş aşağıdakı sintaktik bütöv üzərində bir daha dəqiqləşdirək:

-Nə edə bilərik? Çox şey edə bilərik. Mərdanın da, Suren “dayının” da yerini, anası – “Sona arvad” deyirsiniz, nə deyirsiniz, bilməmiş deyil. Günü sabah əmr ver, Mərdanın evinə od qoysunlar¹⁴.

c) Söz sırası vasitəsilə aktuallaşmanın üçüncü halı kimi aktuallaşmalı olan üzvün cümlənin xəbərinə münasibətdə tutduğu mövqe əsas götürülür. Azərbaycan dili, eləcə də digər türk dilləri sabit söz sıralı dillər olduğundan söz sırasında baş verən hər hansı dəyişiklik aktuallaşmaya gətirib çıxarır. Cümlədə aktuallaşmış üzv xəbərə münasibətdə tutduğu mövqe əsasında təyin edilir. Bu əsasda rema, yəni yeni olan iki mövqedə – xəbərin postpozisiyasında və mütləq postpozisiyada işlənə bilər. Postpozisiya zəif aktuallaşma, mütləq postpozisiya isə güclü aktuallaşma mövqeyidir. Mübtədə, tamamlıq, təyin və zərfləyin inversiya nəticəsində xəbərin postpozisiyasında işlənməsi həmin cümlə üzvünün aktuallaşmasını təmin edir və fikri onun üzərində cəmləşdirir. Belə aktuallaşma subyektiv xarakter daşıyır və müəllifin istəyinə uyğun olaraq aparılır. Hər bir cümlə üzvünün aktuallaşma potensialı rema kimi çıxış edən həmin üzvün tək-cə o cümlə daxilində deyil, bütün sintaktik bütövdə əsas rol

¹⁴ Mir Cəlal Paşayev. Bir gəncin manifesti / – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – s.56.

oynamasına imkan verir, özünün iştirak etdiyi cümlədən kənardakı cümlələr arasında bir növ öz cümləsinin təmsilçisi kimi çıxış edir¹⁵:

Sən də deyirsən belə. Görmürsən köpək uşağını!”¹⁶.

2. Aktuallaşdırma həm də formal-qrammatik vasitələrlə aparılır. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrdə remanın formalaşmasında bu vasitələr önəmli rol oynayır. Formal-qrammatik vasitələr remanı oxucunun, dinləyicinin nəzərinə çatdırmağa xidmət edir. Bu və ya digər üzvü aktuallaşdırmağa, yəni remanı xüsusi olaraq vurğulamağa xidmət edən həmin vasitələr aktualizator adlandırılır:

*Qulam da gedəndə Leyla üçün kağız qoyub gedirdi. Onların arasında əməlli-başlı bir məktublaşma var idi*¹⁷.

3. Cümlədə, sintaktik bütövdə bu və ya digər üzvün aktuallaşdırılması üçün, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, prosodik vasitələrdən – intonasiya, temp, vurğu, ahəng və durğudan istifadə edilir. Prosodik aktuallaşma şifahi nitq üçün xarakterikdir. Yazılı mətnə isə bu aktuallaşdırma funksiyasını durğu işarələri yerinə yetirir.

“Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi” adlı üçüncü paragrafda isə aktual üzvlənmənin mətn səviyyəsində öyrənilməsində ilk öncə əlaqəlilik və semantik bağlılıq məsələlərinə diqqət yetirilib.

Əlaqəlilik ortaqlıq cümlə üzvləri, feilin zamana görə uyushması və ya əvəzliliklər hesabına yaradıla bilər. Mətn cümlələrin əlaqəli düzülüşüdür. O, bir neçə cümlənin öz aralarında əlaqəsi əsasında formalaşır. Məhz əlaqə cümlələrin ardıcılığını təmin edir. Əlaqəlilik bir tərəfdən qrammatik, digər tərəfdən isə hadisələri bir-birinə bağlayan məntiqi anlayışdır. Həm sintaktik bütövün daxilindəki cümlələrin, həm də mətn daxilində sintaktik bütövlərin bir-birinə bağlanması koheziya çox mühümdür.

Linqvistikada əlaqəlilik yaradan vasitələr kimi təkrarlar, əvəzliliklər, eyni və yaxınmənalı sözlərdən istifadə edilir. Bu vasitələr

¹⁵ Azərbaycan dilində-mürəkkəb sintaktik-bütövlər: dərs-vəsaiti / Abdullayev K.M., Məmmədov-A.Y., Musayev-M.M. [və b.] – Bakı: Mütərcim, –2012. – s.231.

¹⁶ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.246.

¹⁷ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.69.

doğru məqamda və yerində işləndikdə sintaktik bütövün semantikasını qısa şəkildə çatdırmağa kömək edir; fikrin təkrar-təkrar, eyni formada çatdırılmasının qarşısını alır; sintaktik bütövdeki informasiya çox açıq şəkildə olmasa da, anlaşılan formada olur; mikromətndəki məlumatların hansının hansı ilə bağlı olmasını göstərir¹⁸.

Sintaktik bütöv eyni söz, söz birləşməsi və cümlələrlə başlayır və bitir. Sintaktik bütöv bu təkrarların əhatəsində qalır. Həmin təkrarlar mətn boyu davamlı şəkildə xatırlandığına görə sintaktik bütövde çeviklik yaradır və yadda qalır.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində anaforiklik və kataforiklik müxtəlif vasitələrlə düzəlidir. Bunun ən sadə forması eyni sözün təkrarı ilə yarananlardır.

Təkrarlar vasitəsilə tematik proqressiya da baş verir. Başqa sözlə, bu zaman əvvəlki cümlənin teması sonrakı cümlənin reması olur, tema–rema əvəzlənməsi baş verir. “Açıq kitab” romanında¹⁹ “O, *Fatmaya həm acıqlanır, həm də küsələnirdi.*” cümləsi ilə başlayan sintaktik bütövde birinci cümlədəki *acıqlanır* və *küsələnirdi* sözləri remadır, yəni yeni məlumatın daşıyıcısıdır. Ondan sonrakı cümlələrdə isə həmin sözlər tema kimi çıxış edir, yəni məlum olan informasiyanın daşıyıcısıdır. İkinci və üçüncü cümlələr birinci cümlədəki həmin hərəkətlərin səbəbini izah edir:

Acıqlanırdı ki, xəstələnə bilərdi. Küsənməyi də onun üçün idi ki, özündə bu bacarığı görmür.

Sintaktik bütövün aktual üzvlənməsi birbaşa semantik bağlılıqla əlaqəlidir. Semantik bağlılıq mətnin formalaşmasında ona görə önəmlidir ki, mətnin qarşı tərəfdən tam şəkildə aydın başa düşülməsini təmin edir. Bu baş vermirsə, deməli, həmin mətn “yaxşı mətn” deyil²⁰.

¹⁸ Can R. Ortaöğretim öğrencilerinin bağdaşıklık araçlarını işlevlerine göre yazılı anlatımlarında kullanma becerileri // Erzincan Üniversitesi Eğitim fakültesi, – 2012, cilt 14, sayı 1, – s.159.

¹⁹ Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – s.190.

²⁰ Carstens W. Text linguistics: relevant linguistics? // School of language and arts, Potchegstroom University for CHE, – p.591.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, sintaktik bütövün aktual üzvlənməsi həm onun komponentləri arasında əlaqə, həm də semantik cəhətdən bağlılıq nəticəsində mümkün olur. Tema və və remanın formalaşdırılması isə sintaktik bütövün komponentləri arasında məntiqi-semantik əlaqənin müxtəlif növlərinin yaranması ilə müşayiət olunur. Məntiqi-semantik əlaqələrdə sintaktik bütövün “rematik əsası” onun semantikasını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Zəncirvari, paralel, qarışıq, xətti əlaqə tiplərinin hər birinə aid nümunələr Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində müşahidə edilir.

“Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin struktur xüsusiyyətləri” adlı ikinci fəsil **“Bədii nəsr nümunələrində sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşməsi”** və **“Mir Cəlal Paşayevin roman və hekayələrində komponentlərarası əlaqə və onu yaradan vasitələr”** adlı paraqraflara bölünür.

Sintaktik bütövlərin sintaktik məkanda sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif prinsiplər üzrə aparılır. Həm Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində, həm də digər ədiblərin yaradıcılığında sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşməsində ən əsas faktor məzmunudur. Sintaktik bütövdə çatdırılmalı olan fikir yekunlaşdırılmışdırsa və yeni fikrə keçid edilsə, bu onun bitdiyini və yeni sintaktik bütövün başladığını göstərir.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsr nümunələrində sintaktik bütövlərin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqlərin vahid məzmun prinsipi əsasında aparılması məqsədəuyğundur. Tədqiqin bu istiqamətdə aparılmasında istiqamətverici qüvvə kimi sintaktik bütövlərdə mərhələlərin ardıcılığının gözlənilməsi qeyd edilə bilər.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin kompozisiyasının təsviri üçün vacib olan sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində təkrarların rolu da qeyd edilməlidir. Sintaktik bütövlərin formalaşmasında məhz təkrarlar çox geniş istifadə olunan vasitələrdəndir.

Mir Cəlalin yaradıcılığında sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində abzasın sərhədləri başqa bir meyar kimi hesab edilə bilər. Bu zaman sintaktik bütövlə abzas eyniləşdirilir. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar abzasla sintaktik

bütövü eyniləşdirir, digərləri isə onlar arasında fərqi göstərir və beləliklə, bu iki anlayışı bir-birindən fərqləndirirlər. Ədibin əsərlərində həm bir abzasın bir sintaktik bütövə bərabər olduğu, həm də bir sintaktik bütövün bir neçə abzasda yerləşə bildiyi hallar müşahidə edilir.

Sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində fonetik meyar kimi pauza və ya fasilə hesab edilir. Sintaktik bütövlərin sərhədləri şifahi nitqdə fasilə ilə müəyyənləşir. Mətn daxilində bir sintaktik bütövdən digərinə keçid fasilə ilə reallaşır. Sintaktik bütövün başlanğıcında və sonunda ayırıcı və uzun fasilə mikromətnin başladığını və bitdiyini bildirir.

Sintaktik bütövlərdə sərhədi müəyyənləşdirən amil kimi zaman və şəxs göstəriciləri də qeyd olunur. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin sərhədləndirilməsində şəxs göstəricilərinin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Şəxs anlayışını iki aspektdə araşdırmaq daha məqsəda uyğundur: 1) semantik aspektdə, 2) qrammatik aspektdə²¹.

Mətnin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində müxtəlif vasitələr iştirak edir. Həmin vasitələrin dilin hansı səviyyəsi ilə bağlı olması əsasında tədqiqatçılar onları müxtəlif şəkildə təsnif edirlər.

İkinci paraqrafta isə mətnin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələnməsində müxtəlif vasitələr iştirakından bəhs edilir. Mətnin formalaşmasında bir sıra ünsürlər mühüm rol oynayır. Onlardan biri də leksik təkrardır. Oxucunun diqqətini təsvir olunan hadisə, şəxs və ya əşyaya yönəltmək, mətnin komponentlərini bir-birilə əlaqələndirmək üçün Mir Cəlal üslubi vasitə kimi tez-tez təkrara müraciət etmişdir²².

Sintaktik bütövün komponentləri arasında kommunikasiyanı təmin edən təkrar çoxcəhətli bir sistemə malikdir və mətn yaratmada güclü bir faktor kimi çıxış edir. Mir Cəlalın bədii nəsrində təkrarların tam, natamam, əvəzlilikli və sıfır (elliptik) leksik təkrarlar kimi növlərinə rast gəlinir.

Tam leksik təkrarlar onların olduğu kimi təkrarlanmasıdır:

²¹ Kərimli V.Q. Sintaktik bütövün sərhədinin müəyyənləşməsində zaman və şəxs anlayışı// – Bakı: Gənc tədqiqatçıların IV respublika elmi praktik konfransı, - 9 aprel, - 2021, s.134

²² Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri. I cild / – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2018. – s.304.

*Yamaclara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı*²³.

Leksik təkrarların digər növü isə sıfır təkrarlardır. Bunlara elliptik təkrarlar da deyilir:

*...Adamlar darıxdıqlarından nə oturur, nə dura bilir, nə söhbətə davam gətirir, nə də qışqırıb yüzbaşını çağırmağa cəsarət edirdi. [Adamlar] Həyat boyu gəzinir, hirsə qəlyan tüstülədir, dodaqaltı mızıldanır, bəzən də bir-birilə acıqlı danışdırlar. [Adamlar] Yassarın pəncərəsinə işarə edib ehməllə söyürdülər*²⁴.

Leksik təkrarlar sırasında əvəzlilikli təkrarları da xüsusi qeyd etmək, onların üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır, çünki Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövdə cümlələrarası rabitənin təşkilində əvəzlilikli təkrarlardan olduqca tez-tez istifadə edilir. Əvəzliliklər cümlə daxilində işlənməklə cümlələrarası əlaqəni təmin edir. Lakin onun yerinə yetirdiyi funksiya bir cümlənin sərhədi ilə məhdudlaşmır, cümlənin sərhədlərini aşaraq daha böyük vahidlərin – sintaktik bütövlərin formalaşdırılmasına imkan verir.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövdə cümlələrarası rabitənin təşkilində əvəzlilikli təkrarların iştirakı aktiv şəkildədir. Əvəzliliklərin komponentlərarası əlaqəni yaradan vasitə kimi işlənməsi anaforik və kataforik əlaqə anlayışlarını formalaşdırır. Bu paraqarafa həmin anlayışların ətraflı izahı təqdim edilmişdir.

Mir Cəlal bədii nəsrində müəyyən edilmiş digər təkrar növü sintaktik təkrardır. Belə təkrarlar mətnə sintaktik paralelizm yaradır. Başqa sözlə, onun roman və hekayələrində sintaktik bütövlərin komponentlərinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi vasitəsi kimi sintaktik paralelizmdən istifadə edilmişdir. Sintaktik paralelizm cümlələr arasında əlaqələndirici rol oynayır, həm də üslubi amil kimi çıxış edir.

Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərlərində təkrarların öyrənilməsi bu və ya digər şəkildə sintaktik paralellərə də işıq salır. Həm sintaktik təkrarlarda, həm də sintaktik paralelizmdə müəyyən komponent təkrar olunur. Lakin

²³ Mir Cəlal Paşayev. Bir gəncin manifesti / – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – s.113.

²⁴ Mir Cəlal Paşayev. Bir gəncin manifesti / – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – s.48

onlar təkrarın forması ilə fərqlənir. Sintaktik təkrarda leksik vahidlərin təkrarı ön plandadır, o, leksik vahidlər hesabına yaranır, cümlə şəklində formalaşır. Sintaktik paralelizmdə isə bu təkrar özünü struktur cəhətdən göstərir, o, struktur paralellikdir.

Ədibin bədii nəsrində sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqənin yaradılmasında müxtəlif formal vasitələrdən istifadə edilmişdir. Mir Cəlalın bədii əsərlərində komponentlərarası əlaqənin yaradılmasında köməkçi nitq hissələrindən yalnız bağlayıcıların iştirak etdiyini demək doğru olmazdı. Formal əlaqə vasitəsi kimi ədatlar, modal sözlər və nidalardan da istifadə olunur. Köməkçi nitq hissələrindən yalnız qoşmalar sintaktik bütöv daxilində cümlələrin əlaqələndirilməsində iştirak etmir. Əlaqə vasitəsi kimi ən çox məhz bağlayıcılardan istifadə edilir. Bağlayıcılar sözü sözlə, cümləni cümlə ilə və sintaktik bütövü sintaktik bütöv ilə bağlamaq imkanlarına malikdir. Sintaktik bütövün formalaşmasında həm tabesizlik, həm də tabelilik bağlayıcıları iştirak edir:

*Həyat çox dəyişib, nəqliyyat vasitələri tərəqqi tapıb, yollar şüşə kimi hamarlanıb. Amma mənə elə gəlir ki, quşlar həmin quşlardır, qırx-əlli il bundan əvvəlkilərdir, həmin səsi, həmin həvəsi, həmin avazı ilə yoldan ötənlərə salam deyirlər. Haradan gəlib, haraya getdiklərini soruşmadan, hamısına ehtiram və nəvazişlə uğurlar diləyirlər!*²⁵

Bu sintaktik bütövdə üç bağlayıcı iştirak edir: *amma*, *ki*, *və*. *Ki* bağlayıcısı tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini, *və* bağlayıcısı isə iki sözü bir-birinə bağlamışdır. *Amma* bağlayıcısı isə sintaktik bütövde komponentlər arasında əlaqəni təmin edən vasitə kimi çıxış edir, məna növünə uyğun olaraq (qarşılaşdırma bağlayıcısı) iki fikri bir-birinə qarşı qoymaqla mikromətni semantik cəhətdən tamamlayır²⁶.

Mir Cəlal bədii nəsrinin analizi göstərir ki, müəllif sintaktik bütövün komponentlərinin əlaqələndirilməsi üçün daha çox *doğrudur*, *sanki*, *bəlkə*, *deyəsən* modal sözlərindən istifadə etmişdir.

“Mir Cəlal Paşayevin roman və hekayələrinin konseptual-lingvistik xüsusiyyətləri” adlı üçüncü fəsil üç paragrafdan ibarətdir. “Mir

²⁵ Mir Cəlal. Əsərləri: [5 cildə] IV c. / – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – s.390.

²⁶ Kərimli V.Q. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütöv və formal əlaqə vasitələri/ Bakı: International Eurasia Congress on Scientific Researches and Recent Trends- VII.-December 6-9, 2020. Volume II.-s.234.

Cəlal Paşayevin hekayələrində mikromətnlərarası münasibət” başlıqlı paraqrafda mikromətnlərdə mətnlərarası münasibət məsələsindən söz açılır. Mətnlərarası münasibət məsələsi Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Bu məsələ ilə bağlı olaraq müxtəlif ədəblərin yaradıcılıq nümunələri üzərində aparılmış ayrıca tədqiqatlar da yoxdur. Ona görə də dissertasiyada Azərbaycan dilçiliyi üçün kifayət qədər aktual olan mətnlərarası münasibət məsələsinin bir sıra aspektlərinə toxunmağı vacib hesab edirik.

Mir Cəlalın yaradıcılığında ən çox mətnlərarası münasibət və ya intertekstuallığın göstəricisi olan istinad müşahidə edilir. İstinad müəyyən müəllifin fikrini, müəllifin adını, onun əsərinin adını göstərməklə yaranır. Bədii əsərdə istinad adətən xalq yaradıcılığı nümunələrindən, dini kitablar, musiqi mətnləri kimi mənbələrdən istifadə etməklə yaranır. Müəllif bu mənbələrdən istifadə edərkən onlarla öz yaratdığı əsər arasında əlaqə yaradır, əsərindəki personajları, hadisələri bir-biri ilə uyğunlaşdırır.

Bədii nəsrə istinad həm müəyyən sintaktik bütöv daxilində, həm də sintaktik bütövdən əvvəl verilə bilər. Mir Cəlalın hekayələrində istinad adətən sintaktik bütövdən əvvəl gəlir. Sintaktik bütövdən əvvəl verilib sintaktik bütövlə müəyyən bağlılığı olan istinad epigraf hesab edilir. Epigraf mətnin kompozisiyasının bir parçasıdır və mətnin konteksti ilə əlaqəli olub semantik cəhətdən mətnin içində əriyib yox olmur. Epigrafi müəllif obrazının əksi kimi təqdim edilir.

İstinadın özünü göstərdiyi başqa bir mövqe isə sitatdır. Sitatlar əsas mətndən həm formal, həm semantik, həm də formal-semantik cəhətdən fərqlənir. Mətdə sitat dırnaq işarəsi içində və ya kursivlə verilsə, bu, formal fərqlənmə kimi qəbul edilir. Mətni tamamlayan hissə olması isə onu semantik cəhətdən mətndən fərqləndirir:

*Əri cüzi qısqanclıq üstündə onu evdən qovmuş, sonra peşman olub, nə qədər çağırmışsa, bu getməmiş, "Eşşək nə bilir zəfəran nədir?" - deyə rədd etmiş*²⁷.

Mətnlərarası münasibətin yaranması üçün sadəcə mətnlərin olması kifayət etmir. Bu münasibət müəllif və oxucunun iştirakını da zəruri edir. Müəllif əsəri ərsəyə gətirən, həmin əsərdə başqa mətnin elementlərini

²⁷ Mir Cəlal. Əsərləri: [5 cildə] I c. / – Bakı: Adiloğlu, – 2013. – s.74.

təqdim edən tərəf, oxucu isə bəzən müəllifin özünün belə görə bilmədiyi münasibətləri, gizli əlaqələri öz dünyagörüşü, yaddaşı ilə üzə çıxaran əsas qüvvədir. Oxucunun müəllifin tanış olmadığı bir əsər və ya məlumatdan əvvəlcədən xəbərdar olması, yaxud müəllifin belə bir əsərin və ya məlumatın mövcudluğundan xəbərsiz olması halları da mümkündür. Belə hallarda müəllif mətnlərarası münasibəti görə bilmir. Oxucu isə həmin münasibəti ortaya çıxaran tərəf kimi çıxış edir.

“Mir Cəlal Paşayevin hekayələrində mətn işarələri” adlı paraqrafda struktur baxımdan Mir Cəlal hekayələrinin tədqiqində mətn başlığı, epigraf, açar işarələr, mətnin başlanğıcı və sonu, şəxs adları mətn işarəsi olaraq araşdırılır.

Dildəki işarələr mətndə müxtəlif formalarda iştirak edir, mətnin kompozisiyasının qurulmasına xidmət edir. Dil işarələri mətnə mətn işarələri, mətnyaradıcı işarələr kimi çıxış edir. A.Səfərova mətnə işarələrin sintaktik, semiotik və pragmatik istiqamətlərini qeyd edir. Onun fikrincə, müəllif bədii mətni yaradarkən dil işarələrindən ayrı-ayrı vahidlər kimi deyil, bütöv sistem kimi istifadə edir. Bu isə bədii əsərdə müəyyən semantik əlaqə yaradılmasını təmin edir²⁸.

Əvvəlcə mətn işarələri və xüsusi mətnyaradıcı işarələr anlayışlarını aydınlaşdıraraq. Bu iki termin çox zaman fərqləndirilmir. Mətn işarələri xüsusi mətnyaradıcı işarələr kimi də təqdim edilir. Lakin bu işarələrin yerinə yetirdiyi funksiyalar arasında fərqlər vardır. Bədii mətnin kompozisiyasına daxil olan elementlər mətn işarələridir. Xüsusi mətnyaradıcı işarələr isə mətnin semantikasi ilə bağlıdır. Mətnin kompozisiyası ilə bağlı fikir bildirmək üçün mətn işarələrinin nələrdən ibarət olduğunu və hansı funksiya yerinə yetirdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır²⁹.

Mətn işarələrindən bəhs edərkən ilk növbədə mətnin əvvəlində gələn işarədən – mətn başlığından başlamaq doğru olardı. Mətnin dekodlanması üçün onu təşkil edən hər bir sözün mənası anlaşılmalıdır. Bu prosesin başlanğıcı mətnin başlığı hesab edilir. Mətnin başlığı mətnin

²⁸ Səfərova A. Mətn və diskurs işarələr sistemi kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2017. №9, – s.143.

²⁹ Kərimli V.Q. Mir-Cəlal Paşayevin hekayələrində-mətn başlığı və-mətn arasındakı-münasibət // – Bakı: İpək yolu, – 2021. №2, – s.150.

komponenti olduğundan o, mənası aydın olmalı sözlər, birləşmələr sırasında ilk yerdə gəlir. Mətnin başlığı, demək olar ki, hər bir mətndə olmalı olan, sabit və möhkəm mövqeyə malikdir, hər zaman mətnin əvvəlində gələn elementdir.

Bədii mətndə mətn işarəsi kimi açar işarələrdən də istifadə edilir. Açar işarələr müəyyən mənada açar sözləri xatırladır. Onlar mətnin müxtəlif yerlərində işlənərək mətnin ümumi semantikanın açılmasında fəal iştirak edir. Açar işarələr tez-tez istifadə edilməsinə, işarəetmə funksiyasının yüksək olmasına görə mətndəki digər vahidlərdən fərqlənir.

Mətnin başlanğıcı mühüm mətn işarələrindəndir. Mətnin başlanğıcı oxucunun qarşılaşacaqlarına giriş rolunu oynayır. O, bir tərəfdən işarəedici rola malikdir, digər tərəfdən isə müəllifin mövqeyinin göstəricisidir. Mətnin başlanğıcı mətnin başlığı ilə mətn arasında əlaqənin yaradılmasına xidmət edir. Mətnin sonu isə mətnin bütünlüyünü tamamlayan işarədir. Yazıçı üçün sonluq onun fərdi düşüncəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

““Bir gəncin manifesti” romanında konseptlərin sintaktik bütövdə ifadə xüsusiyyətləri” adlı üçüncü paragraf romanın konseptual-lingvistik təhlilindən bəhs edir. Dilçilikdə konsept “konsepsiya, anlayış, semantik məzmun, düşüncə” kimi qəbul edilir. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində həm milli-spesifik, həm də ümumbəşəri konseptlərin, demək olar ki, hər birinə rast gəlmək olar. Onlardan ən çox müşahidə ediləni müharibə, sülh, hörmət konseptləridir. Bu paraqrafda Mir Cəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” romanında tez-tez müraciət edilən konseptlər araşdırılır. Həmçinin konsept yaratmaq üçün ədibin istifadə etdiyi metodlar araşdırılmışdır.

Mir Cəlal Paşayevin “*Bir gəncin manifesti*” romanında həm milli-spesifik, həm də ümumbəşəri konseptlər bütün roman boyu bir-birini izləyir. Romanda azadlıq, hörmət, ölüm, şərəf, sədaqət kimi konseptlər oxucuya müxtəlif hadisələrlə təqdim edilir.

...Mərdan ağır-ağır qalxdı və sanki bayaqdan gizlətdiyi sözü anasına yox, elə-belə havasına danışdı:

- Məsəlmanın işi belədir, xalça-palazı yük yerində çürüdər, özünün də canı çul üstündə çıxar!³⁰

Dildə bəzi düşüncələr öz ifadəsini birbaşa deyil, dolay yolla tapır, başqa sözlə, sözlər və cümlələr fərqli mənalarda işlədilir. Bəzi hallarda isə

³⁰ Mir Cəlal Paşayev. Bir gəncin manifesti / – Bakı: Kitab klubu, – 2016. – s.11.

müəyyən düşüncə konkret səbəblərdən sözün birbaşa ünvanlandığı şəxsə deyilmir. Bu zaman dolayı ifadə formasından istifadə edilir.

“Bir gəncin manifesti” romanının birinci fəslində Sona ana ilə oğlu Mərdanın söhbəti səhnəsi təqdim edilir. Mərdan anasının ən dəyərli əşyası olan xalçanın üzərində uzanır. Bundan sonrakı dialoq göstərir ki, bu sintaktik bütövdə milli-spesifik konsept – “hörmət” etik konsepti təqdim edilmişdir. Türk təfəkkürünün ən dərin qatlarında özünü göstərən “hörmət” konsepti burada iki alt konsept şəklində təqdim edilmişdir. Bu konseptdə ilk alt konsept “böyüyə hörmət”dir. Həmin anlayış yalnız qədim zamanlara aid deyildir, o, müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Oğulun anaya hörməti, onun sözündən çıxmaması burada ön plana çıxarılmışdır.

“Bir gəncin manifesti” romanında “sədaqət” və “qeyrət” milli-spesifik konseptləri də ön plana çıxarılmışdı. Bu konseptlər “Sonanın cavabı” adlanan fəsildə bütün incəlikləri ilə təsvir edilmişdir. “Yusif və Züleyxa” xalçasını satmağa məcbur olan Sona onun yad elə, yad əllərə düşməsinə dözə bilmir. Müəllif konsepti bir atalar sözü ilə tamamlayır: *İtə ataram, yada satmaram*. Bəzən müəllif obrazın dilində onun duyğularını bilərəkdən əks etdirir və ya gizlətməyə çalışır. Bir duyğu yaşanır, ona uyğun ifadə forması tapılmaz, ya da sadəcə daxili hiss kimi qalır, insanlara ötürülmür. Burada isə Mir Cəlal ən uyğun ifadə formasını taparaq onu dəqiq və yerində işlədir. Obrazın bütün hissələri, həyəcanı, təlaş oxucuya bir deyimlə çatdırılır.

Mir Cəlalin romanında işlənmiş başqa bir konsept “ölüm” konseptidir. Dünyada aktual olan bu konsept müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığında fərqli hadisələr fonunda təqdim edilir. “Bir gəncin manifesti”ndəki “Göz yaşı romanı” fəslində ədib “ölüm” konseptini bir gəncin haqsızlığa uğrayaraq soyuqda həyatının son anlarını yaşamasının təsvirilə yaradır.

Geniş həcmli sintaktik bütövdə müəllif qışın soyuğu ilə insan ölümünü qarşılaşdırmışdır. İnsan təfəkküründə qış təbiətin ölümü kimi qəbul edilir. Müəllif bu düşüncəyə uyğun olaraq gəncin həyatının sonu üçün bu fəslə seçmişdir. Burada “zaman – insan” anlayışları bir-birini tamamlayan tərəflər kimi çıxış edir.

Bütün mikromətnə diqqəti *Bahar, boran, qar* leksik vahidləri çəkir. Bu sözlər bütün sintaktik bütövdə təkrarlanaraq qapalı sistem yaratmış, oxucunu əsas fikirdən uzaqlaşmağa qoymamışdır.

Bədii əsərdə “ölüm” konseptinin təqdim edilməsi orada bu və ya digər “həyat” konseptinin olmasını da nəzərdə tutur. Onlar bir-birinə zidd olan, lakin biri digərini şərtləndirən amillərdir. Müəllif “ölüm” konseptini formalaşdırarkən açar sözlərə müraciət etsə də, “həyat” konseptini

formalaşdırılmasında canlılıq əlaməti ehtiva edən sözlərdən faydalanmışdır.

Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərində müşahidə olunan daha bir ümumbəşəri konsept “təbiət” konseptidir. Bu konsept dünyanın dil mənzərəsində geniş istifadə olunan universal konseptlərdəndir. Bu konsept özündə müxtəlif qavramlar ehtiva edir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində təbiət leksik vahidi “yerdə təbii şəraitin məcmusu; şəhər və ya başqa yaşayış məntəqəsindən kənar yer və ya yerlər; xasiyyət, xarakter” kimi izah edilir. Romanın əvvəlində bu konsept təbiət sözünün ilk mənasına uyğun təsvir olunur.

Dissertasiyanın "**Nəticə**" hissəsində tədqiqatın ümumi məzmunundan doğan müddəalar və yekun qənaətlər ümumiləşdirilmişdir. Dissertasiyada əldə edilmiş nəticələr bunlardır:

1. Ədibin bədii nəsrində cümlə səviyyəsində aktuallaşma söz sırası, formal-qrammatik və prosodik vasitələrlə aparılmışdır.

2. Sintaktik bütöv daxilində onun komponentləri məna cəhətdən yalnız semantik əlaqə ilə, formal cəhətdən müxtəlif vasitələrlə bağlanmışdır. Ümumilikdə, sintaktik bütövün komponentlərini bir-biri ilə bağlayan zəncirvari, paralel, qarışıq və xətti məntiqi-semantik əlaqələrdən Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində zəncirvari və paralel əlaqə daha çox hallarda tətbiq edilmişdir. Bu, ədibin daha dərin əlaqələrə üstünlük verməsi və özünəməxsus üslubundan irəli gəlir.

3. Mir Cəlal sintaktik bütövün komponentləri arasında formal əlaqə vasitəsi kimi modal sözlərdən geniş istifadə etmişdir.

4. Ədibin bədii nəsrində sintaktik bütövlərin komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi istifadə edilən sintaktik təkrar leksik vahidlərin təkrarı ilə yaranan cümlə strukturlu formal təkrar, sintaktik paralelizm isə leksik vahidlərin olduğu kimi təkrarlanmadığı, cümləni təşkil edən vahidlərin icra etdiyi funksiyanın başqa cümlədə də təkrarlanmasıdır.

5. Yazıçının öz bədii əsərlərində sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqə vasitəsi kimi geniş istifadə etdiyi təkrarlar oxucunun bütün diqqətini əsas informasiya üzərində cəmləşdirməyə xidmət edir.

6. Sintaktik bütövün sərhədinin müəyyənləşdirilməsində ədib əsas amil kimi məzmunla üstünlük vermişdir. Təkrarlar, abzas, fonetik amil, zaman və şəxs amilləri isə onun nəsrində yalnız müəyyən hallar üçün keçərlidir.

7. Mir Cəlalın hekayələrində mətnlərarası münasibət istinadlarla təmin edilir. İstinadın ən möhkəm olduğu mövqe epiqrafdır. Ədib epiqraf kimi həm müəllifi olan, həm də müəllifsiz ədəbiyyat nümunələrindən sitatlarla öz mətni ilə sitatın semantikasi arasında körpü salır.

8. Ədibin bədii əsərlərində seçilmiş başlıqlar əsərin ümumi məzmunu və hissələri haqqında geniş təsəvvür yaradır.

9. Başlıq və epiqraf kimi mətn işarələri mətnin kimin dilindən təqdim edilməsindən asılı olmayaraq müəllif obrazına aiddir. Açar işarələr, mətnin başlanğıcı və sonu, şəxs adları kimi mətn işarələrinin aidliyi isə onların mətnin müəllifinin və ya obrazın nitqində təqdim olunmasından asılıdır.

10. “Bir gəncin manifesti” romanında müəllif həm milli-spesifik (“hörmət”, “sədaqət”), həm də ümumbəşəri (“ölüm”, “qorxu”, “həyat”, “təbiət”) konseptlərlə Azərbaycan dilinin konseptosferini yaradır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin Azərbaycanda və xaricdə dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Mir Cəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” romanında leksik təkrarlar tekstyaradıcı faktor kimi // - Bakı: Dil və ədəbiyyat. - 2018. №4(108). - s.222-224.
2. Sintaktik bütövün sərhədləri - başlanğıcı və sonu // - Bakı: Tədqiqlər. - 2019. №1. - s.75-82.
3. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövdə məntiqi-semantik əlaqə tipləri // -Bakı: İpək yolu.- 2019. - №4. - s.89-94.
4. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrinin dilçilik aspektindən tədqiqi tarixi // - Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. - 2019. №2. - s.172-178.
5. Факторы содержания в определении границ синтаксического целого в художественной прозе Мир Джалала Пашаева // - Dnipro: Modern Movement of Science: abstracts of the 10th International Scientific and Practical Internet Conference. - April 2-3, - 2020. - c.534-537.
6. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövün sərhədini müəyyənləşdirən meyarlar // - İzmir: V.

- International European Conference on Social Sciences. - July 18-19, - 2020. - s.628-633.
7. Построение связи между компонентами синтаксического целого в художественной прозе Мир Джалала Пашаева путем повтора местоимений // - Дрогобич: Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. - 2020. Випуск 30. Том 2. - с.212-218.
 8. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütöv və formal əlaqə vasitələri // - Bakı: International Eurasia Congress on Scientific Researches and Recent Trends- VII. - December 6-9, - 2020. Volume II. - s.233-236.
 9. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövə əlaqəlilik anlayışı // - Bakı: "Humanitar və ictimai elmlərin əsasları" mövzusunda II Respublika elmi konfransının materialları.-22 dekabr, - 2020. - s.25-27.
 10. Mir Cəlal Paşayevin hekayələrində mətnlərarası münasibətin izləri // - Bakı: Filologiya məsələləri. - 2021. №1.- s.239-248.
 11. Sintaktik bütövün sərhədinin müəyyənləşməsində zaman və şəxs anlayışı //- Bakı: Gənc tədqiqatçıların IV respublika elmi-praktik konfransı. - 9 aprel, - 2021.- s.133-135.
 12. Mir Cəlal Paşayevin hekayələrində mətn başlığı və mətn arasındakı münasibət // - Bakı: İpək yolu. - 2021. №2. - s.249-254.
 13. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində söz sırası vasitəsilə aktuallaşma və onun formaları // - Bakı: Pedaqoji Universitetin xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, - 2021. №2, - s. 41-48.

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 iyun 2024-cü il tarixində saat 12⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 may 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.05.2024

Kağızın formatı: 60*84/^{1/16}

Həcm: 36548 işarə sayı

Tiraj: 100